

A MAGYAR ÖSSZETETT KÖTŐSZÓK TÖRTÉNETÉHEZ

0. A probléma

négy fő mondatbevezető a mai magyarban: *ha, hogy, mert, mint*

történetileg létező kötőszói kombinációk:

(1)

	ha	hogy	mert	mint
ha	–	hahogy	–	hamint
hogy	hogyha	–	hogy mert	hogymint
mert	–	merthogy	–	–
mint	mintha	minthogy	–	–

kérdések:

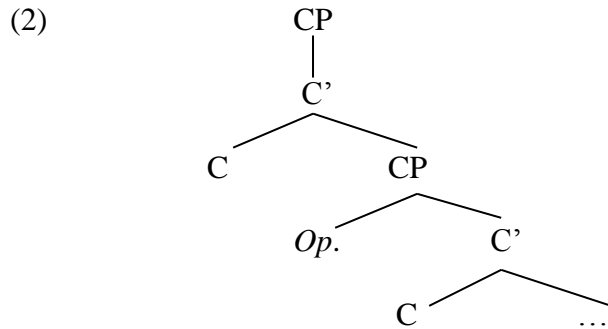
– bizonyos, elvileg lehetséges kombinációk nincsenek meg (pl. *mert + mint*)

– szimmetrikus elrendezés: ha egy kombináció létezik XY sorrendben, akkor YX sorrendben is lehetséges

→ javaslat: az ómagyarban a négy alárendelő kötőszó a történeti fejlődés különböző fázisaiban volt, ami kötött mélyszerkezeti sorrendhez vezetett – a fordított sorrend mozgatóssal lehetséges

1. Az alárendelő kötőszók szerkezeti helye

Rizzi elemzését követve (Rizzi 1997: 297):

két C (mondatbevezetői) fej – alárendelő kötőszók helye

operátorok (pl. vonatkozó névmás): alsó [Spec; CP] pozícióban (mozgatással)

megszorítás: a mai magyarban a két C fej nem lehet egyszerre kitöltött (~ olasz)

pozíciók a mai magyarban (ld. Kántor 2008):

hogy, mint és *mert*: a felső C fejben

ha az alsó C fejben

- *hogy, mint*, és *mert*: nem előzheti meg őket semmi
- *ha*: Topik megelőzheti

(3) Péter *ha* megjön, küldd hozzám.

2. Etimológia

eredetileg névmások – később operátori funkcióban (Juhász 1991, 1992; Haader 1991, 1995)

funkcionális hasadás → etimológiailag rokon operátorok:

hogy — *hol*

ha — *hová*

mint — *miként, miképpen*

mert — *miért*

a hasadás nem egy időben zajlott le:

- *hogy* és *ha*: ómagyar kor előtt
- *mint* and *mert*: ómagyar és középmagyar kor során

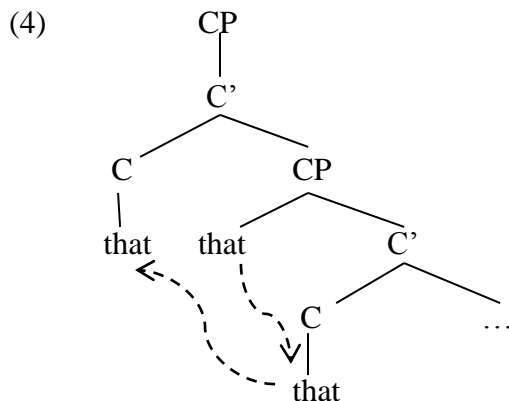
3. Az egyszerű kötőszók története

operátorból C fejjé való fejlődés: újraelemzés

az újraelemzés második lépése: alsó C fejből felső C fej

a relatív ciklus mint grammatikalizációs folyamat: egy eredetileg determináns szerepű elem először vonatkozó névmássá válik, és ez a vonatkozó névmás később C fejként értelmeződik újra (Roberts–Roussou 2003: 119; van Gelderen 2009)

pl. az angol *that* fejlődése:

→ a *mint* és a *mert* vonatkozó névmási funkciója még megvan az ómagyarban az új funkció (C fej) mellett

→ a *hogy* 'hogyan' és a *ha* 'amikor' operátori funkciói új funkciók: az utóbbi ritka, de az előbbi még a mai magyarban is gyakori:

(5) Láttam, hogy úszik a dinnyehéj.

4. Két kötőszó egy tagmondatban

a *hogy* és a *ha* korábban fejlődött C fejjé

→ az ómagyarban a felső C pozíciót foglalják el

↔ a *mint* és a *mert* későbbi fejlemények, és vagy az alsó [Spec; CP]-ben (vonatkozó névmási pozícióban) vagy az alsó C fejből vannak

→ *hogymint*, *hamint* és *hogy mert* kialakulása

hogy mint (ld. Bácskai-Atkári 2011) – hasonlító szerkezetek:

(6) edesseget erze nagyoban **hogymint** annak elotte (LázK. 140; Haader 2003a: 515 példája)

hamint – feltételes hasonlítás:

(7) de **ha mynt** <ak el aluttak volna lelkoketh istennek meg adaak (SándK. 14v)

hogy mert – okhatározói mellékmondatok:

(8) **Dehogymert** zent ferenc ygen zeretiuala ewtett tyztasagert es alazatosagaert (JókK. 46)

más mondatbevezető + operátor kombinációk a korban a *hogy* és a *ha* kötőszavakká, pl. *hogy ki, ha mi* (Juhász 1992; Galambos 1907)

→ a *hogy* és a *ha* a felső C pozícióban

5. Mozgatás és az összetett kötőszók

a mélyszerkezeti sorrend megváltozik akkor, ha az alsó C fej felmozog a felsőhöz (ld. Kayne Lineáris Megfeleltetési Axiómája – Kayne 1994)

→ *minthogy*, *mintha*, *merthogy* *hogyha*, és *hahogy* kialakulása

minthogy – hasonlító szerkezetek:

(9) femi nagob nem mondathatik: **mint hogh** legon istenek ania
(TihK. 14,3; Haader 1995:563 példája)

mintha – feltételes hasonlítás:

(10) kí menenec zocafoc zereent, **mint ha** az imadfagra mēnenec
(GuaryK. 113–114; Juhász 1992: 792)

merthogy – okhatározói mellékmondatok:

(11) **Mert hogymert** bizonual uoltuolna cristusnak tekellertes tanoytuanya nepnek vlatatya es emberek zemerme (JókK. 20–21)

hogyha – feltételes mellékmondatok (ill. feltételes hasonlítás):

(12) vig orchauel elmegien vala, **hogyiha** ingen nem hallanaya (VirgK. 81; Juhász 1992: 792)

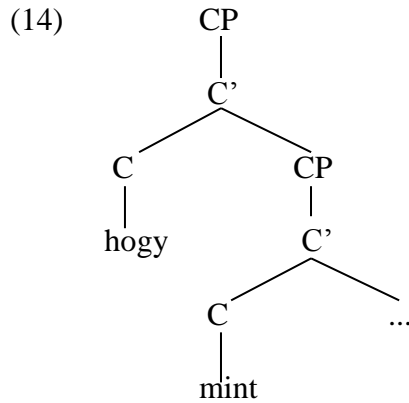
hahogy – feltételes mellékmondatok:

(13) Az én jó istenem, ha hogy sok ellenség, reám fegyverkezék, tolok megmente.
(Balassa: Ének.32 –Magyar Nyelvtörténeti Szótár)

6. Összegzés

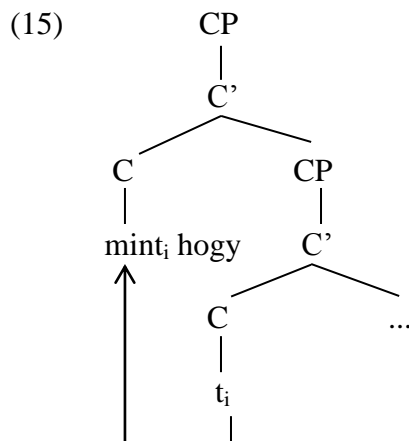
alapsorrend: felső C + alsó C

→ *hogy + mint / mert* és *ha + mint*

mozgatás: ha az alsó mondatbevezető felmozog a felső pozíciójába, fordított sorrendben fognak egyetlen összetett kötőszót alkotni (ld. Kayne Lineáris Megfeleltetési Axiómája)

→ *mint / mert + hogy* és *mint + ha*

a mozgatás végső soron olyan összetett kötőszók kialakulásához vezet, amelyek eleve összetett kötőszókként generálódnak a felső C fejen → a továbbiakban nem szükséges a mozgatás

- az XY és YX sorrendek pusztán egymás variációi – az eredeti jelentés mindig megegyezik

- a történeti különbség magyarázata: a fordított sorrendűek a mai magyarban is megvannak
↔ az alapsorrendet tükröző kombinációk eltűntek a nyelvből

megszorításbeli változás: az ómagyarban és a középmagyarban mindkét C fej kitöltött lehet, a mai magyarban nem

→ a két különálló kötőszót tartalmazó konfigurációknak ki kellett halniuk

→ a komplex kötőszók megmaradhattak

- a *mint* + *mert* kombináció nem lehetséges: egyszerre két kötőszók nem lehet az alsó C fejen

a *hogy* és a *ha* esete:

- *hahogy*: két C fej

- *hogyha*: a *hogy* ebben az esetben az alsó C fejből mozog fel

(← új *hogy* 'ahogy' operátor alakult C fejjé – a *hogyha* először a feltételes hasonlításban jelenik meg, akárcsak a *mintha*)

Hivatkozások

- Bácskai-Atkári Júlia (2010) *A komparatív operátor esete a mondatbevezetővel: Szintaktikai változások a magyar hasonlító mellékmondatokban*. Előadás: *Nyelvelmélet és diakrónia*, Piliscsaba, Department of Theoretical Linguistics– Department of Hungarian Linguistics, Pázmány Péter Catholic University. 16–17 November 2010.
- Galambos Dezső (1907) *Tanulmányok a magyar relatívum mondattanáról*. Budapest: Athenaeum.
- Haader Lea (1991) Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (ed.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.: A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 728–741.
- Haader Lea (1995) Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (ed.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2.: A kései ómagyar kor: Mondattan. Szöveggrammatika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 506–665.
- Juhász Dezső (1991) A kötőszók. In: Benkő Loránd (ed.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.: A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 476–500.
- Juhász Dezső (1992) A kötőszók. In: Benkő Loránd (ed.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.: A kései ómagyar kor: Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 772–814.
- Kántor Gergely (2008) On Hungarian Relative Operators. *The Even Yearbook* 8. 1–12.
- Kayne, Richard (1994) *The Antisymmetry of Syntax*. Cambridge, MA: MIT.
- Roberts, Ian and Anna Roussou (2003) *Syntactic Change: A Minimalist Approach to Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- van Gelderen, Elly (2009) Renewal in the Left Periphery: Economy and the Complementiser Layer. *Transactions of the Philological Society* 107:2. 131–195.s